केंद्रिय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम
(संपूर्ण स्वच्छता अभियान)

पेयजल आपूर्ति विभाग

ग्रामीण विकास मंत्रालय

भारत सरकार

जानेवारी २००४

प्रस्तावना

भारतातील ग्रामीण स्वच्छतेची व्यापकता २००१ च्या जनगणनेनुसार फक्त २२ टक्केच होती. ही व्यापकता वाढविण्यासाठी आणि ग्रामीण लोकांच्या अडचणी आणि त्रास कमी करण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न होण्याची गरज आहे. ग्रामीण स्वच्छतेची व्यापकता वाढण्यासाठी १९८६ साली केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम सुरू करण्यात आला पण त्याच्या यंत्रणेतील त्रुटींमुळे हा कार्यक्रम फार पुढे जाऊ शकला नाही. केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची १९९९ मधे पुनर्रचना करण्यात आली आणि त्याजागी मागणी आधारित लोकसहभागीय तत्त्वावर संपूर्ण स्वच्छता अभियान ही योजना सुरू करण्यात आली. त्याप्रमाणे आज हे अभियान ३७४ जिल्ह्यात राबविले जात आहे. येत्या २ वर्षात संपूर्ण देशात संपूर्ण स्वच्छता अभियान राबविले जाईल.

गेली पाच वर्षे संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची अंमलबजावणी होत आहे आणि त्यातून नवीन माहिती मिळाली आहे, स्वच्छतेच्या बाबतीत नवीन दृष्टिकोन तयार झाला आहे आणि त्याच्यानुसार प्रचलित मार्गदर्शक तत्त्वांमधे सुधारणा केली आहे. या अभियानात आंगणवाडी आणि ग्रामीण शाळांमधे स्वच्छता आणि आरोग्य याविषयी शिक्षण देण्यावर भर दिला आहे. याशिवाय केंद्र शासनाने या मार्गदर्शक तत्त्वात अभियानाची व्यापकता वाढावी, यासाठी प्रोत्साहनात्मक अनुदान योजना म्हणून निर्मल ग्राम पुरस्काराचा अंतर्भाव केला आहे. मला अशी आशा आहे की, नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार ग्रामीण भारतातील स्वच्छतेच्या सर्व पैलूंना स्पर्श करत या योजनेच्या अंमलबजावणीला योग्य वेळ देणे, हे व्यापकता वाढवण्यासाठी कार्यरत असणाऱ्या प्रशासक आणि क्षेत्र कार्यवाहकांसाठी उपयुक्त ठरेल.

नवी दिल्ली (पालात मोहनदास)
जानेवारी ३०, २००४

उपोद्घात

संपूर्ण स्वच्छता अभियान ग्रामीण स्वच्छतेच्या क्षेत्रातील सुधारणाचे वाहक आहे. केंद्रिय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची पुनर्रचना करून १९९९ मध्ये संपूर्ण स्वच्छता अभियान सुरू झाले. हे अभियान मागणी तत्त्वावर आधारित आहे आणि त्याची अंमलबजावणी लोकसहभागातून करण्यात येणार आहे.

या अभियानामधे माहिती, शिक्षण आणि संवादातून लोकांचा दृष्टिकोन आणि आरोग्याच्या सवयी सुधारण्यासाठी जाणीव जागृती करण्यावर भर देण्यात येतो. हा कार्यक्रम दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबांसाठी शौचालय बांधणे यापुरता मर्यादित नाही, तर लोकसहभागीय तत्त्वावर मागणीनुसार स्वच्छतेच्या सुविधा पुरवणे, प्रत्येक कुटुंबाच्या आर्थिक स्तरानुसार आणि हवामानाच्या परिस्थितीनुसार योग्य तंत्र वापरणे यातून प्रक्रिया सक्षम करणे, असा हा कार्यक्रम आहे.

गेल्या पाच वर्षातील संपूर्ण स्वच्छता अभियानाच्या अंमलबजावणीतून मौलिक अनुभव मिळाला आहे. प्रत्येक राज्यात हे अभियान वेगवेगळया गतीने चालू आहे. क्षेत्र कार्यवाहकांच्या अनुभवावर आधारित बदलत्या परिस्थितीनुसार मार्गदर्शक तत्त्वात सुधारणा करण्याची आवश्यकता वाटली. मे २००२ मध्ये मार्गदर्शक तत्त्वे प्रसिद्ध झाल्यानंतर शाळा आणि आंगणवाड्या येथील स्वच्छता आणि आरोग्यविषयक शिक्षण याद्वारे स्वच्छता कार्यक्रमाची व्यापकता वाढविण्यासाठी मंत्रालयाकडून एकत्रित करण्यात आलेल्या सूचना आणि धोरणात्मक निर्णयांचे संकलन म्हणजेच सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वे. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाच्या क्षेत्र कार्यवाहकांना कार्यक्रमाची योग्य अंमलबजावणी करण्यासाठी सुधारित मार्गदर्शक तत्त्वे उपयोगी पडताल अशी मला आशा वाटते.

नवी दिल्ली (राकेश बिहारी)
जानेवारी २९, २००४

केंद्रिय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम
(संपूर्ण स्वच्छता अभियान)

पार्श्वभूमी

१. पिण्याच्या पाण्याची पुरेशी उपलब्धता आणि स्वच्छतेच्या योग्य सवयी यावर वैयक्तिक आरोग्य आणि निरोगी शरीर अवलंबून असते. म्हणूनच पाणी, स्वच्छता आणि आरोग्य याच्यात प्रत्यक्ष संबंध आहे. विकसनशील देशात, पिण्याचे अयोग्य पाणी, मलमूत्राची अयोग्य पद्धतीने विल्हेवाट लावणे, पर्यावरणीय अस्वच्छता आणि वैयक्तिक व अन्नपदार्थ खाण्याच्या आरोग्यपूर्ण सवयींचा अभाव यामुळे अनेक रोग पसरतात. भारतही त्याला अपवाद नाही. सध्याच्या मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या बालमृत्यूचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे अस्वच्छता, हे आहे. ग्रामीण भागातील आरोग्याच्या या प्रश्नावर आधारित केंद्रीत ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम १९८६ मधे सुरू झाला. याचे प्रमुख उद्दिष्ट ग्रामीण लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता वाढविणे आणि ग्रामीण महिलांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे, हे होते.

२. या आधीच्या काळात स्वच्छतेची कल्पना खड्डा मोरी, उघडे खड्डे, शौच खड्डे आणि पाटी संडास याद्वारे मानवी मलमूत्राची विल्हवाट लावणे यापुरती मर्यादित होती. पण आता या अभियानातून अधिक सर्वकष संकल्पना पुढे येत आहे. यामधे द्रव आणि घन कचऱ्याची विल्हेवाट, अन्नपदार्थ खाण्याच्या आरोग्यपूर्ण सवयी, वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि पर्यावरणीय आरोग्य यांचाही समावेश होतो. स्वच्छतेची गरज फक्त आरोग्यासाठी नसून वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनमानासाठीही उपयुक्त आहे. जगण्याची गुणवत्ता आणि मानव विकास निर्देशांक यामधे स्वच्छता हा मुलभूत निर्णायक आहे. स्वच्छतेच्या चांगल्या सवयी पाणी आणि मातीचे प्रदूषण आणि त्यापासून होणारी रोगराई थोपवते. अशा प्रकारे वैयक्तिक आरोग्य, घराची स्वच्छता, पिण्यासाठी सुरक्षित पाणी, कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे, मलमूत्राचे विसर्जन आणि वाया जाणाऱ्या पाण्याचे व्यवस्थापन या सर्वांचा समावेश स्वच्छतेच्या सवयीमधे होतो.

३. १९९६-९७ मधे ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता या संदर्भात माहिती, दृष्टिकोन आणि सवयी याविषयी इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मास कम्युनिकेशन यांनी सर्वकष मुलभूत सर्वेक्षण केले. त्यातून असे दिसून आले की, ५५ टक्के खाजगी शौचालय स्वयंप्रेरणेतून बांधले गेले. फक्त २ टक्के लोकांनी मुख्य प्रेरणा म्हणून शासनाची सबसिडी असल्याचे नमूद केले. ५४% लोकांनी स्वतःची सोय व्हावी व आडोसा मिळावा यादृष्टीने शौचालय बांधले. शौचालयांसाठी सुमारे ५१ टक्के लोक स्वतःचे १००० रुपये खर्च करण्यास तयार असल्याचे दिसून आले.

४. वरील गोष्टींचा विचार करून, केंद्रिय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमात सुधारणा करण्यात आल्या. नवीन स्वरूपाच्या या कार्यक्रमात मागणीनुसार हे अभियान चालवले जाईल. संपूर्ण स्वच्छता अभियान या नवीन नावाचे हे अभियान प्रामुख्याने माहिती, शिक्षण आणि प्रसार, मानव संसाधन विकास, क्षमता संवर्धनाची कामे यातून ग्रामीण भागात या विषयाची जाणीव जागृती करणे व स्वच्छतेच्या सोयींसाठी मागणी निर्माण करणे यासाठी चालविले जाईल. यामुळे आपापल्या आर्थिक कुवतीनुसार

योग्य तो तांत्रिक पर्याय निवडण्याची ग्रामस्थांची क्षमता वाढेल. हा कार्यक्रम लोकाभिमुख असेल आणि लोकसहभागाच्या आधारावर राबविला जाईल. नवीन कल्पना समजावून घेणे आणि त्या लोकांपर्यत पोहोचवणे यात मुलांचा सहभाग मोठा असतो. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचे पुरस्कर्ते म्हणून स्वच्छतेच्या चांगल्या सवयी घरात आणि शाळेत रूजविण्यासाठी मुलांना विशेष महत्त्व दिले जाईल. देशातील सर्व शाळा आणि आंगणवाड्यांमधे मुलांकरिता आणि मुलींकरिता स्वतंत्र मुताऱ्या आणि संडास बांधणे, हे या अभियानाचे ध्येय आहे.

उद्दिष्टे

५. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे :

- देशाच्या ग्रामीण भागातील जीवनमानाची गुणवत्ता उंचावणे.
- देशाच्या ग्रामीण भागात स्वच्छता कार्यक्रमाची व्यापकता वाढविणे.
- जाणीव जागृती आणि आरोग्य विषयक शिक्षण यातून स्वच्छतेच्या सुविधांची मागणी निर्माण करणे.
- देशाच्या ग्रामीण भागातील शाळा आणि अंगणवाड्यातून स्वच्छतेच्या सुविधा निर्माण करणे आणि विद्यार्थ्यांना आरोग्य विषयक शिक्षण देणे व स्वच्छतेच्या सवयी लावणे.
- स्वच्छतेच्या कमी खर्चाच्या आणि योग्य तंत्रांना प्रोत्साहन देणे.
- पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांचे व अन्नपदार्थांचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी उघड्यावर मलमूत्रविसर्जन करण्याच्या पद्धतीचे निर्मूलन करणे.
- पाणी न लागणाऱ्या शौचालयात बदल करणे आणि डोक्यावरुन मैला वाहून नेण्याच्या पद्धतीचे निर्मूलन करणे.

भूमिका

६. हे अभियान लोकाभिमुख आणि लोकसहभागावर आधारित करणे, ही यामागची भूमिका आहे. मागणीआधारित अंमलबजावणी हा दृष्टिकोन स्वीकारताना जाणीव जागृती, शाळा व घरातील वापरासाठी स्वच्छतेच्या सोयी आणि स्वच्छ पर्यावरणावर भर दिलेला आहे. समाजाच्या गरजा पुरविण्यासाठी पर्यायी यंत्रणा स्वीकारल्या जातील. प्रत्येक कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालयासाठी अनुदान देण्यापेक्षा गरीबातील गरीब कुटुंबाला प्रोत्साहनात्मक बक्षिस म्हणून ते दिले जाईल. ग्रामीण भागात शालेय स्वच्छता कार्यक्रम हा महत्त्वाचा घटक आहे आणि गावकऱ्यांना मोठया प्रमाणात या स्वच्छता कार्यक्रमात सहभागी करुन घेण्यासाठी तो प्राथमिक कार्यक्रमाप्रमाणे आवश्यक आहे. लोकांच्या आणि स्थानिक गरजेप्रमाणे तांत्रिक सुधारणा, माहिती, शिक्षण आणि प्रसारावर आधारित अभियानात पंचायती राज, सहकारी संस्था, महिला मंडळ, बचत गट आणि स्वयंसेवी संस्था यांचा सहभागही अत्यंत आवश्यक आहे. स्वच्छता आणि आरोग्याच्या सवयी सुधारणे आणि त्या सवयींना अनुरूप असणाऱ्या बांधकामाच्या, परवडणाऱ्या आणि उपलब्ध होऊ शकणाऱ्या सुविधा अनेक उपलब्ध तंत्रांमधून निवडून सर्व ग्रामीण स्तरावर स्वच्छता सुविधांच्या योग्य वापरासंबंधात योग्य ते बदल घडवून आणणे, ही या अभियानाची भूमिका आहे.

अंमलबजावणी

७. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची अंमलबजावणी प्रकल्प तत्त्वावर केली जाईल. प्रकल्पाचा प्रस्ताव जिल्हयाकडून तयार केला जाईल, त्याची तपासणी राज्य शासन करेल आणि नंतर तो केंद्र शासनाला सादर केला जाईल. (पेयजल आपूर्ति विभाग, ग्रामीण विकास मंत्रालय) सं.स्व.अ.ची अंमलबजावणी टप्प्याटप्प्याने होते. प्राथमिक माहिती, शिक्षण आणि प्रसारासाठी आवश्यक रक्कम उपलब्ध करून दिली जाते. कामाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होताना आवश्यकता पूर्ण केल्या जातात. त्याप्रमाणे लाभार्थी कुटुंब घरगुती वापराच्या मोरीसाठी यादीतून योग्य ती निवड करतात. निवड यादीतील उपलब्ध तंत्राच्या लवचिकतेमुळे गरीब कुटुंबांना त्यांच्या गरजेप्रमाणे आणि आर्थिक कुवतीप्रमाणे नंतरच्या सुधारणांसाठी संधी मिळेल. या अभियानामधे विविध स्वयंसेवी संस्था / पंचायत राज संस्था / इतर संबंधित संस्था यांच्या सहभागाने स्वच्छता सवयी आणि वापर पद्धतीतील अपेक्षित बदल, स्वच्छता सुविधांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पर्यायी यंत्रणा, योग्य तांत्रिक बारकावे, तांत्रिक मांडणी व गुणवत्ता यांची पूर्तता करण्यासाठी शासन यंत्रणा व इतर लाभार्थी, परिणामकारक माहिती, शिक्षण व संवाद आणि संवादाचा वापर यामध्ये सुसंवाद साधला जाईल.

८. सं.स्व.अ.ची अंमलबजावणी करण्यासाठी जिल्हा हा एक घटक आहे. राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी निवडक जिल्हयांसाठी सं. स्व. अ. प्रकल्पांसाठी केंद्र शासनाकडे मागणी करून त्यांचे सहाय्य मागायचे आहे. एका राज्याला किती प्रकल्प द्यायचे, हे राज्याकडून आलेल्या मागणीवर आणि राज्यातील इतर जिल्हयांत चालू असलेल्या प्रकल्पातील कामाच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असेल.

संपूर्ण स्वच्छता अभियान - घटक आणि कार्य

९. कार्यक्रमाचे महत्त्वाचे घटक आणि अंमलबजावणीसाठीची कार्य पुढीलप्रमाणे

१) **सुरूवातीची कामे** - स्वच्छता आणि आरोग्याच्या सवयी, लोकांचा त्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन आणि स्वच्छतेसाठीच्या सुधारित सोयींसाठीची मागणी याचे मूल्यमापन करणारे सर्वेक्षण सुरवातीलाच करण्यात येईल. केंद्र शासनाकडून सहाय्य मागण्यासाठी या सर्वेक्षणावर आधारित जिल्हास्तरीय संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा आराखडा तयार करण्यात येईल. सुरूवातीच्या कामांमधे मुलभूत सर्वेक्षण, प्रकल्प अंमलबजावणीचा आराखडा, विषयाची पूर्व तोंडओळख करून घेणे, जिल्हा स्तरावरील कार्यक्रम व्यवस्थापकांचे प्रशिक्षण याचाही समावेश असेल. या कामांसाठीचा निधी केंद्र शासनाकडून दिला जाईल आणि ती रक्कम प्रकल्पाच्या एकूण खर्चाच्या ५ टक्क्यांपेक्षा जास्त नसावी.

२) **माहिती, शिक्षण आणि संवाद कामे** (**IEC**) - माहिती, शिक्षण आणि संवाद, हे या कार्यक्रमाचे महत्त्वाचे घटक आहेत. या कामातून ग्रामीण भागात घरगुती, शालेय, आंगणवाडी, बालवाडी आणि सार्वजनिक स्वच्छता सुविधांसाठी मागणी निर्माण होणे अपेक्षित आहे. यामधे होणारी कामे विशिष्ट क्षेत्रासाठी असतील आणि गावातल्या सर्व स्तरांतून शौचालय बांधण्यासाठीची मानसिकता त्यातून तयार होईल. अशा कामासाठी लोकांना प्रोत्साहन आणि प्रेरणा देणाऱ्यांना या

रकमेतून मानधन देता येईल. हे मानधन त्याच्या कार्यक्षमतेवर आधारित असेल आणि किती कुटुंबाना आणि शाळा / अंगणवाडी येथे शौचालय व शोषखड्डे बांधण्यासाठी आणि त्याचा वापर करण्यासाठी त्यानी लोकांना प्रवृत्त केले, यावर त्यांची कार्यक्षमता तपासली जाईल. माहिती, शिक्षण आणि प्रसारामध्ये आरोग्य आणि स्वच्छतेच्या सवयी आणि पर्यावरणाची स्वच्छता यावर भर असेल. माहिती, शिक्षण आणि प्रसारात सार्वजनिक इमारतीच्या भिंतीवर चित्रांकन किंवा भित्तीचित्र यातून पंचायतींनी हाती घेतलेल्या कामाचे तपशील लोकांपर्यंत पोहचवावेत. ग्रामीण स्तरावरून मागणी निर्माण होण्यासाठी आकाशवाणी, दूरदर्शन आणि केबलच्या माध्यमातून दृक्-श्राव्य साधनांची निर्मिती करता येईल. यासाठी लागणारा निधी केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांकडून ८०:२० या प्रमाणात देण्यात येईल. या कामांसाठीचा निधी एकूण प्रकल्प खर्चाच्या १५ टक्के पेक्षा कमी असू नये. प्रत्येक जिल्हयाने समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोहोचण्यासाठी धोरण निश्चित केलेला सविस्तर माहिती, शिक्षण व संवाद कृती आराखडा तयार करावयाचा आहे. आरोग्यपूर्ण सवयी हा ग्रामीण जनतेच्या जीवनाचा एक भाग होण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि या कार्यक्रमांतर्गत विकसित केल्या जाणाऱ्या सुविधांची देखभाल दुरूस्ती ग्रामस्थांनी करणे, हा या संवाद कृती आराखड्याचा प्रमुख हेतू आहे.

या कामासाठी उपलब्ध असणारा निधी गावकऱ्यांना आणि गावातील शाळकरी मुलांना आरोग्य विषयक शिक्षण देण्यासाठी वापरला जावू शकतो.

३) **ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुगी दुकाने (Rural Sanitary Marts) आणि निर्मिती केंद्र (Production Centres)** - स्वच्छतेच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि पर्यावरणीय सुविधा निर्माण करण्यासाठी लागणाऱ्या सामुग्रीची विक्री स्वच्छता साधनसामुग्री दुकानांतून केली जाईल. स्वच्छता सुविधा तयार करण्यासाठी लागणारी सर्व सामुग्री आणि साधने या दुकांनामधे असावीत. हा सामाजिक उद्दिष्ट असणारा उद्योग आहे. स्थानिक गरजा आणि आर्थिक परिस्थिती यानुसार उपलब्ध असणाऱ्या विविध तांत्रिक पर्यायांपैकी योग्य तो पर्याय निवडून त्यासाठी लागणारी साधनसामुग्री व सेवा पुरविणे आणि इतर मार्गदर्शन करणे, हे या ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुग्री दुकानांचे मुख्य उद्दीष्ट आहे. निर्माण केंद्रांतून कमी खर्चाच्या आणि परवडणाऱ्या किंमतीच्या सुविधांची सामुग्री तयार करण्यात येईल. स्वयंसेवी संस्था / बचत गट / महिला मंडळ / पंचायत यापैकी कोणीही असे दुकान किंवा निर्मिती केंद्र चालवू शकतात. यासाठी ५ टक्क्यांपेक्षा कमी आणि जास्तीत जास्त रु. ३५ लाख एवढा निधी दुकान अथवा निर्मिती केंद्रासाठी देण्यात येईल. हा निधी केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांकडून ८०:२० या प्रमाणात देण्यात येईल. संपूर्ण स्वच्छता अभियाना अंतर्गत एक दुकान / निर्मिती केंद्रासाठी जास्तीत जास्त रु. ३.५ लाख देण्यात येतील. हा निधी स्वयंसेवी संस्था / बचत गट / महिला मंडळ / पंचायत किंवा इतर संस्था यांना असे स्वच्छता साधनसामुग्री दुकान / निर्मिती केंद्र बनविण्यासाठी देता येईल. हा निधी शेड उभारणी, गवंडी काम करणाऱ्यांचे प्रशिक्षण आणि फिरता निधी यासाठी देण्याची तरतूद या प्रकल्पामधे आहे. या कामामधे स्थैर्य आल्यानंतर फिरता निधी हा जिल्हा अंमलबजावणी यंत्रणेस परत करायचा आहे. ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुग्री दुकान आणि निर्मिती केंद्राच्या व्यवस्थापकांना

प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षण संस्था आणि प्रशिक्षक हे जिल्हा अंमलबजावणी यंत्रणेने निश्चित करायचे आहेत. या प्रकल्पाच्या उद्दिष्टांना साध्य करण्यासाठी या ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुग्री दुकानांचे आणि निर्मिती केंद्रांचे काम चालू आहे किंवा नाही याचे मूल्यमापन जिल्हा अंमलबजावणी यंत्रणा आणि ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुग्री दुकान व निर्मिती केंद्र यांनी मिळून करायचे आहे. तसा करार त्या दोघांमध्ये असेल.

४) **कुटुंबासाठी वैयक्तिक शौचालयाचे बांधकाम** - योग्य प्रकारे बांधून पूर्ण असलेल्या घरासाठी प्राथमिक कमी खर्चाचे शौचालय (भिंती नसलेले) असावे. ग्रामीण भागात अस्तित्त्वात असलेल्या सगळया पाणी न लागणाऱ्या शौचालयाचा पाणी लागणाऱ्या शौचालयात बदल करणे, ग्रामीण भागातील सर्व कुटुंबे या कार्यक्रमात सहभागी करुन घेणे, हे या कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट आहे. संपूर्ण गावाचा सहभाग मिळण्यासाठी, या कार्यक्रमामधे दिला जाणारा प्रोत्साहन निधी गरज वाटत असल्यास दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांसाठीही वापरता येईल. हे बांधकाम दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांनी स्वतःच करायचे असून बांधकाम पूर्ण झाल्यानंतर, त्याचा योग्य तो वापर या कुटुंबाने केल्यानंतर त्याची दखल घेऊन त्यांना प्रोत्साहन म्हणून निधी देता येईल. वैयक्तिक शौचालय बांधकामासाठीच्या प्रोत्साहन निधीचा आर्थिक आराखडा पुढीलप्रमाणे :

प्राथमिक कमी खर्चाच्या प्रकाराची किंमत (रुपये)	**आर्थिक विभागणी**					
	केंद्र शासन		**राज्य शासन**		**कुटुंब**	
	दारिद्र्य रेषे खालील	दारिद्र्य रेषे वरील	दारिद्र्य रेषे खालील	दारिद्र्य रेषे वरील	दारिद्र्य रेषे खालील	दारिद्र्य रेषे वरील
रू. ६२५/- पर्यंत (एका खड्ड्यासाठी)	६० %	-	२० %	-	२० %	१०० %
रू. ६२५/- ते रू. १०००/- पर्यंत	३० %	-	३० %	-	४० %	१०० %
रू. १०००/- पेक्षा जास्त	-	-	-	-	१०० %	१०० %

केंद्र शासना कडून दिला जाणारा प्रोत्साहन निधी वरील तक्त्यात दिलेल्या प्राथमिक कमी खर्चाच्या प्रकाराच्या शौचालयासाठी ग्राह्य आहे आणि कोणत्याही परिस्थितीत केंद्राकडून मान्यता मिळालेल्या प्रोत्साहन निधीच्या रकमेपेक्षा जास्त निधी दिला जाणार नाही.

या कामाला प्रोत्साहन मिळाल्यामुळे दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंब स्वयंस्फूर्तीने वैयक्तिक शौचालयाचे बांधकाम करतील अशी अपेक्षा आहे. माहिती, शिक्षण आणि प्रसार कार्यक्रमात जिल्ह्यातील सर्व कुटुंबांचा समावेश असेल. याला कोणताही अपवाद असणार नाही.

ग्रामीण भागामधे पाणी न लागणाऱ्या शौचालयाच्या बांधकामास परवानगी दिली जाणार नाही. जर पाणी न लागणारी काही शौचालये अस्तित्त्वात असतील तर ते पाणी लागणाऱ्या शौचालयात रुपांतरित करण्यात यावीत आणि त्याचा खर्च आणि खर्चाची विभागणी ही सहभागी वैयक्तिक कौटुंबिक शौचालयाप्रमाणेच असेल.

५) **सार्वजनिक स्वच्छतागृहे** - संपूर्ण स्वच्छता अभियानात सार्वजनिक स्वच्छतागृह हा महत्त्वाचा घटक आहे. सार्वजनिक स्वच्छतागृह गावातील पुरूष, महिला आणि भूमिहीन कुटुंबांना जाण्याच्या व वापराच्या दृष्टीने सोयीच्या ठिकाणी असले पाहिजे. या स्वच्छतागृहांची देखभाल दुरूस्ती फार महत्त्वाची असून त्याची अंतिम जबाबदारी ग्राम पंचायतीने घ्यावयाची आहे किंवा त्यासाठी गावपातळीवर पर्यायी व्यवस्था करावयाची आहे. सार्वजनिक स्वच्छतागृहासाठी जास्तीत जास्त २ लाख रुपये एवढी रक्कम मान्य केलेली आहे. पण याचे तपशीलवार चित्रांकन आणि आराखडा सादर केल्यानंतर राष्ट्रीय योजना मान्यता समितीकडून त्याला मान्यता दिली जाईल. यातील खर्चाची विभागणी केंद्र शासन, राज्य शासन आणि गावाकडून ६०:२०:२० याप्रमाणात केली जाईल. लोकवर्गणीची रक्कम गावकऱ्यांऐवजी ग्रामपंचायतदेखील भरु शकते. यासाठी होणाऱ्या खर्चाला कुठलीही मर्यादा नाही. पण केंद्र शासनाकडून मिळणाऱ्या रकमेच्या ६० टक्के एवढाच खर्च सार्वजनिक स्वच्छतागृह आणि वैयक्तिक शौचालयासाठी झाला पाहिजे. सर्वसाधारणपणे ज्या गावांमधे वैयक्तिक शौचालय बांधण्यासाठी पुरेशी जागा उपलब्ध नसेल आणि गावातील लोकच देखभाल दुरूस्तीची जबाबदारी घेण्यास तयार असतील तरच सार्वजनिक स्वच्छतागृहे बांधली जावीत. या कार्यक्रमाचा मुख्य भर ग्रामीण जनतेला आरोग्य विषयक सवयीचे शिक्षण देणे आणि वैयक्तिक शौचालय बांधणे यावर आहे आणि जेथे वैयक्तिक शौचालय बांधणे शक्य नसेल तेथेच सार्वजनिक स्वच्छतागृहे बांधली जावीत. गावात सार्वजनिक ठिकाणी तसेच जेथे बाजारासारख्या ठिकाणी जिथे खूप लोक एकत्र येतात, अशा जागी सार्वजनिक स्वच्छतागृहे बांधता येतील.

६) **शालेय स्वच्छता आणि आरोग्यविषयक शिक्षण** - लहान मुले नवीन कल्पना स्विकारायला अधिक मोकळी असतात. उघड्यावर शौचास बसू नये यासाठी लहान मुलांची मानसिकता बदलण्यासाठी लागणारे प्रोत्साहन व त्याविषयीचे शिक्षण देण्यास शाळा/ आंगणवाडी ही योग्य माध्यमे आहेत. शाळेत शिक्षकांकडून मिळालेले स्वच्छतेचे धडे मुले अंगिकारतील आणि ते सहजच पालकांपर्यंत जाऊन पोहोचतील. त्यामुळे पालकांच्या मानसिकतेतही बदल होऊन तेदेखील स्वच्छतेच्या चांगल्या सवयी स्विकारतील. त्यामुळे शालेय स्वच्छता हा संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा फार महत्त्वाचा घटक आहे. शासकीय प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये आणि अंगणवाडयांमध्ये स्वच्छतागृहे बांधली जावीत. शाळांमध्ये मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह बांधण्यावर भर दिला जावा. रु. २०,००० किंमतीच्या प्रत्येक स्वच्छतागृहासाठी केंद्र शासनाकडून रु. १२,००० पर्यंत मदत केली जाई. मुले आणि मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह बांधायची असून ती दोन स्वतंत्र स्वच्छतागृहे बांधली जातील आणि त्यासाठी केंद्र शासनाकडून प्रत्येकी रु. १२,०००/- पर्यंतचे सहाय्य मिळेल. शालेय स्वच्छतागृहांसाठीचा निधी केंद्र शासन, राज्य शासन आणि शिक्षक-पालक संघ यांच्याकडून उभारण्यात येईल आणि

त्याची विभागणी ६०:३०:१० याप्रमाणात करण्यात येईल. शिक्षक-पालक यांच्या वर्गणीचा १० टक्के भार ग्राम पंचायत उचलू शकते. वरील विभागणी पेक्षा जास्त रक्कम राज्य शासन / केंद्र शासित प्रदेश, शिक्षक-पालक संघ आणि पंचायतींकडून जमा करता येऊ शकते.

स्वच्छतागृहांच्या बांधकामाबरोबरच आरोग्य विषयक सर्व माहिती मुलांना देणे गरजेचे आहे. त्यासाठी प्रत्येक शाळेतील किमान एका शिक्षकाला आरोग्यविषयक बाबींचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. त्या शिक्षकाने मुलांमध्ये आवड निर्माण होईल, अशा मनोरंजक पद्धतीने आणि काही सामाजिक प्रशिक्षणाद्वारे त्यांना चांगल्या आरोग्यविषयक सवयींचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे. माहिती, शिक्षण आणि संवादासाठी दिलेल्या निधीतूनच यासाठीच्या रक्कमेची तरतूद केली जाईल.

अंगणवाडी स्वच्छतागृहे - मुलांना अगदी लहानपणापासून चांगल्या सवयी लावण्यासाठी अंगणवाडी हे माध्यम उपयुक्त आहे. तिथे येणाऱ्या मुलांच्या आईमध्येही चांगला बदल घडवून आणण्यासाठी हे शिक्षण उपयोगी आहे. हे उद्दिष्ट पूर्ण होण्यासाठी प्रत्येक आंगणवाडीत लहान मुलांच्या सोयीचे स्वच्छतागृह बांधले जावे. ग्रामीण भागात प्रत्येक आंगणवाडी किंवा बालवाडीमध्ये स्वच्छतागृह बांधण्याचा खर्च रु. ५,०००/- पर्यंत असावा. त्यामधे केंद्र शासनाकडून रु. ३,०००/- पर्यंतची मदत करण्यात येईल. अतिरिक्त खर्च राज्य शासन किंवा पंचायतीकडून केला जाईल. खाजगी स्वरूपाच्याही अनेक आंगणवाड्या चालत असल्यामुळे त्यांच्याबाबतीत पुढील भूमिका असावी.

१. शासकीय इमारतींमधे भरणाऱ्या अंगणवाडी / बालवाडीला संपूर्ण स्वच्छता अभियानांतर्गत दिल्या जाणाऱ्या रकमेतून निधी उपलब्ध करून द्यावा.
२. खाजगी इमारतीत चालणाऱ्या अंगणवाडी / बालवाडीच्या मालकानी, आराखड्याप्रमाणे लहान मुलांना योग्य असे स्वच्छतागृह बांधावे आणि बांधकामाचा खर्च इमारतीच्या वाढीव भाडेपट्टीतून वसूल करावा. ही स्वच्छतागृहे संपूर्ण स्वच्छता अभियानांतर्गत बांधली जावू शकतात. आणि मालकाला दर महिन्याला दयावयाच्या भाड्यातून त्याच्या रकमेची परतफेड करण्यात यावी.
३. अंगणवाडी/बालवाडीसाठी नवीन जागा भाड्याने घेतानाच, जिथे लहान मुलांसाठीच्या स्वच्छतागृहाची सोय असेल अशीच जागा भाड्याने घ्यावी. केंद्र शासनाकडून मिळणाऱ्या एकूण निधीच्या १० टक्केपेक्षा जास्त निधी शालेय स्वच्छतागृहे आणि आंगणवाडी शौचालयासाठी वापरला जावा.

७) **प्रशासकीय खर्च** - प्रशासकीय खर्चामधे प्रशिक्षण, प्रकल्प काळासाठी घेतलेल्या तात्पुरत्या स्वरूपाच्या कर्मचाऱ्यांचे पगार, सहाय्यभत सेवा, इंधन, भाड्याने वापरलेली वाहने, स्टेशनरी, प्रकल्पाचे संनियंत्रण व मूल्यमापन इ. बाबींचा समावेश असेल. पण संपूर्ण स्वच्छता अभियानाच्या अंमलबजावणीसाठी कुठल्याही प्रकारचे अतिरिक्त पद निर्माण केले जाउ नये. तसेच यासाठी वाहन खरेदी करु नये. व्यावसायिक रित्या प्रकल्प राबविण्यासाठी प्रकल्पाच्या कालावधीत संवाद, मानव संसाधन विकास, शालेय स्वच्छता आणि आरोग्य विषयक शिक्षण आणि संनियंत्रणाच्या कामांसाठी स्वतंत्र सल्लागार नियुक्त करता येतील. त्याचे मानधन

प्रशासकीय खर्चातून देता येईल. प्रशासकीय खर्चातून वाहन खरेदी इ. सारखे व्यवहार करता येणार नाहीत. ४ मार्च २००३ रोजी काढलेल्या No. W–11013/4/2000-CRSP पत्रकाद्वारे प्रशासकीय खर्चात करावयाचे आणि न करावयाचे खर्च स्पष्ट करण्यात आले आहेत. त्याची अंमलबजावणी सारासार विचार करून करावयाची आहे. त्याची एक प्रत परिशिष्ट ११ मधे जोडली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यात एक याप्रमाणे संगणक आणि त्यासाठी आवश्यक इतर साधनांची खरेदी करता येईल.

राष्ट्रीय योजना मान्यता समिती (NSSC)

१०. राज्य शासन आणि केंद्रशासित प्रदेशाकडून आलेल्या निवडक जिल्ह्यातील प्रकल्प प्रस्तावांना मान्यता देण्यासाठी राष्ट्रीय योजना मान्यता समितीची स्थापना करण्यात आली. ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या पेयजल आपूर्ति विभागाचे सचिव या समितीचे अध्यक्ष असतील. या समितीचे एकूण सहा सदस्य असतील आणि दोन सदस्य केंद्र शासनाच्या अतिरिक्त सचिव आणि आर्थिक सल्लागार आणि सहसचिव असे अधिकारी असतील. ग्रामीण स्वच्छता क्षेत्रात कार्यरत असणारे ४ तज्ज्ञ शासकीय अधिकारी नसतील.

विशेष व्यवस्था

११. दुर्बल आणि मागासलेल्या घटकांचा समावेश या प्रकल्पात व्हावा यासाठी जिल्हा, तालुंका गावे आणि लोकांकडून स्वच्छतागृहासाठी झालेली मागणी यातून मागास जाती आणि मागास जमातींना प्राधान्य देण्यात यावे. कौटुंबिक शौचालयासाठी दिल्या जाणाऱ्या मानधनातून किमान २५ टक्के मानधन मागास जाती आणि मागास जमातींना दिले जावे.

१२. दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना वैयक्तिक शौचालय बांधल्याबद्दल दिल्या जाणाऱ्या प्रोत्साहनपर रकमेतून ३ टक्के मानधन अपंगासाठी राखीव असावे. शाळा आणि इतर संस्थांमधे बांधल्या जाणाऱ्या शौचालयात अपंगांसाठीच्या सोयी आणि सुविधा असाव्यात.

प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणा

१३. संपूर्ण स्वच्छता अभियानात जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषदेकडून अंमलबजावणी होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक चळवळ करण्याची आवश्यकता आहे. जर जिल्हा परिषद कार्यरत नसेल तर जिल्हा पाणी आणि स्वच्छता समितीद्वारे प्रकल्प राबविला जाईल. संपूर्ण स्वच्छता अभियान आणि स्वजलधारा या दोन्ही प्रकल्पांची अंमलबजावणी एकाच यंत्रणेमार्फत होईल.

१४. प्रकल्प संनियंत्रणासाठी आणि जिल्हयांना संपूर्ण स्वच्छता अभियानाच्या अंमलबजावणीस पूरक मदत करण्यासाठी योग्य यंत्रणा राज्य पातळीवर राज्य शासनाकडून उभी केली जाईल. ज्या राज्यात पाणी पुरवठा आणि स्वच्छतेची कामे दोन वेगळया विभागांकडून केली जातात तिथे स्वतंत्र संस्थात्मक संस्थीय रचना तयार करण्यात येईल आणि पाणी पुरवठा विभागाच्या अधिकाऱ्याच्या संपर्कातून ही रचना काम

करेल. संवाद, मानव संसाधन विकास, संनियंत्रण आणि शालेय स्वच्छता व आरोग्यविषयक शिक्षण या क्षेत्रातील सल्लागारांची नियुक्ती राज्य स्तरावर केली जाईल. त्यासाठीचा निधी केंद्र शासन आणि राज्यांकडे उपलब्ध असणारा मानव संसाधन विकास निधी यातून ७५:२५ याप्रमाणात विभागला जाईल. त्याचप्रमाणे संपूर्ण राज्यासाठी माहिती, शिक्षण आणि संवाद व मानव संसाधन विकासाची काही सारखी कामे एकत्रितपणे राबविता येतील. त्यासाठी राज्यांना ७५:२५ याप्रमाणात मर्यादित निधी उपलब्ध केला जाईल. या कार्यक्रमासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकेत स्वतंत्र खाते उघडले पाहिजे.

पंचायती राज संस्थेची भूमिका

१५. घटनेच्या ७३ व्या दुरूस्ती प्रमाणे, स्वच्छता हा विषय ११ व्या कलमामध्ये येतो. त्यानुसार संपूर्ण स्वच्छता अभियानामध्ये ग्राम पंचायतींची भूमिका महत्त्वाची आहे. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची अंमलबजावणी पंचायती राज संस्थेच्या सर्व स्तरांवरून केली जाईल. स्वच्छतागृहांच्या बाधकामासाठी आणि कचऱ्याचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन करून पर्यावरण स्वच्छ ठेवण्यासाठीची सामाजिक चळवळ पंचायची राज कडून करण्यात येईल. सार्वजनिक स्वच्छतागृहांच्या बांधकामाची देखभाल दुरूस्ती पंचायत / स्वयंसेवी संस्था / धर्मादायी विश्वस्त संस्था यांच्याकडून केली जाईल. शालेय शौचालयाच्या बाधकामासाठी प्रस्तावित करण्यात आलेल्या निधीमधे लागणारा जास्तीचा निधी पंचायत स्वतःच्या उत्पन्नातून उभा करू शकते. संपूर्ण स्वच्छता अभियानांतर्गत बांधण्यात आलेले सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, पर्यावरणाचे घटक, गटारे याच्या बांधकामाच्या रक्षणाची तसेच देखभाल दुरूस्तीची जबाबदारीही पंचायत संस्थांकडेच आहे. पंचायत ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुग्री दुकान / निर्माण केंद्र उघडून चालवू शकते.

स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

१६. ग्रामीण भागात संपूर्ण स्वच्छता अभियान अंमलबजावणीमधे स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका महत्त्वाची आहे. माहिती, शिक्षण व संवाद त्याचबरोबर प्रत्यक्ष बांधकाम यासारख्या सर्वच कामांमधे त्यांचा सहभाग असेल. ग्रामीण भागात स्वच्छता व आरोग्यविषयक जाणीव जागृती करून मागणी निर्माण करणे याबरोबरच स्वच्छतागृहाचा योग्य वापर होणे, यामधे स्वयंसेवी संस्थाचा वाटा मोठा असेल. ग्रामीण स्वच्छता साधनसामग्री दुकान / निर्माण केंद्र स्वयंसेवी संस्था सुद्धा चालवू शकतात. प्राथमिक सर्वेक्षण आणि ग्रामीण लोकसहभागीय मूल्यमापनातून लोकांची प्रवृत्ती समजून घेणे आणि स्वच्छता, आरोग्य, पाण्याचा वापर आणि देखभाल व दुरूस्ती यासंदर्भातील लोकांच्या कल्पना समजावून घेणे इ. मध्ये स्वयंसेवी संस्थाना सहभागकरुन घेता येईल. या संस्थाची निवड अत्यंत पारदर्शी पद्धतीने केली जाईल.

प्रकल्पाचा निधी

१७. संपूर्ण स्वच्छता अभियान प्रकल्पात मान्य झालेल्या एकूण निधीची घटकवार विभागणी तसेच प्रत्येक घटकासाठीचा केंद्र शासन, राज्य शासन आणि लाभार्थी यांचा हिस्सा पुढील तक्त्यात दिला आहे.

तक्ता

क्र.	**घटक**	**प्रकल्पाच्या एकूण निधीचे घटक**	**विभागणी (%)**		
			केंद्र शासन	**राज्य शासन**	**लाभार्थी/ कुटुंब / समाज**
१	सुरूवातीची कामे (प्राथमिक सर्वेक्षण, कार्यक्रमाची प्रसिद्धी इ.)	५% पेक्षा कमी (प्रत्येक जिल्ह्यासाठी जास्तीत जास्त २० लाख रुपये)	१००	०	०
२	माहिती, शिक्षण आणि संवाद	१५ % पेक्षा जास्त	८०	२०	०
३	ग्रामीण स्वच्छता साधन सामुग्री दुकाने आणि निर्माण केंद्र	५% पेक्षा जास्त (प्रत्येक जिल्ह्यासाठी जास्तीत जास्त ३५ लाख रुपये)	८०	२०	०
४	• वैयक्तिक शौचालये (दारिद्र्यरेषेखालील / अपंगासाठी) • सार्वजनिक स्वच्छतागृहे	६० % पेक्षा कमी (९ (४) मधील तत्त्वांनुसार)	६०	२०	२०
५	दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंबासाठीची वैयक्तिक शौचालय	-	०	०	१००
६	आंगणवाडी व शालेय स्वच्छतागृहे (बांधकाम आणि सहाय्य सेवा)	१०% पेक्षा जास्त	६०	३०	१०
७	प्रशासकीय खर्च (प्रशिक्षण, सहाय्य सेवा, संनियंत्रण व मूल्यमापन)	५% पेक्षा कमी (प्रत्येक जिल्ह्यात जास्तीत जास्त ४० लाख रुपये)	८०	२०	०

१८. नियोजित रकमेपेक्षा कुठल्याही घटकासाठी कमी रक्कम प्राप्त झाली असेल किंवा कमी रक्कम वापरली गेली असेल तर उरलेली रक्कम वैयक्तिक शौचालये बांधण्यासाठी वापरता येईल. पण कोणत्याही परिस्थितीत प्रकल्पाच्या एकूण निधीच्या ५ टक्के पेक्षा जास्त रक्कम प्रशासकीय खर्च आणि सुरूवातीच्या कामांसाठी वापरता येणार नाही.

निधी वितरण

१९. प्रकल्प अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांना केंद्राकडून मिळणारे सहाय्य चार हप्त्यात वितरित करण्यात येईल. (३०, ३०, ३०, १०) जिल्हा स्तरावर अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थेचे आणि बँक खात्याचे तपशील यासह प्रस्ताव तयार झाल्यावर राष्ट्रीय योजना मान्यता समिती कडून प्रस्तावाला मान्यता मिळताच पहिला हप्ता दिला जाईल. पुढील हप्ते देताना खालील अटींची पूर्तता करावी लागेल.

१. राज्याचा हिस्सा वितरित होणे - केंद्र शासनाकडून वितरित केलेल्या रकमेच्या प्रमाणात पंधरा दिवसात राज्य शासनाचा हिस्सा वितरित झाला पाहिजे.

२. कौटुंबिक वाटा आणि लोकवर्गणी- बांधकामासाख्या कामांसाठी असलेला दारिद्र्य रेषखालील व दारिद्र्यरेषे वरील कुटुंबांची वर्गणी गोळा करुन मासिक प्रगती अहवालात त्याची नोंदणी करावी.

३. निधीच्या खर्चाचे आणि वापराचे प्रमाणपत्र - केंद्र तसेच राज्य शासनाकडून मिळणाऱ्या एकूण उपलब्ध निधी आणि त्यावरील व्याजाच्या रकमेच्या किमान ६० टक्के निधीचा योग्य वापर झालाच पाहिजे. केंद्र आणि राज्याकडून मिळणाऱ्या निधीचा वापर स्वतंत्रपणे ६० टक्क्यांपेक्षा जास्त असला पाहिजे. केंद्राकडून मिळालेला निधी आणि राज्याकडून मिळालेल्या निधीच्या वापराचे स्वतंत्र प्रमाणपत्र सादर करावयाचे आहे. ज्या वर्षी प्रकल्पाला मान्यता मिळाली आणि निधी प्राप्त झाला त्यावर्षीपासून दर वर्षाचे निधीच्या वापराचे प्रमाणपत्र सादर करावयाचे आहे. सर्व निधीच्या वापराच्या प्रमाणपत्रांवर अध्यक्ष, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, अध्यक्ष, जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता मंडळ / जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा / जिल्हाधिकारी किंवा जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यापैकी संबंधित व्यक्तीची प्रति स्वाक्षरी असली पाहिजे. (पहा परिशिष्ट १०)

४. लेखा प्रमाणपत्र - संपूर्ण स्वच्छता अभियान प्रकल्पांचे वार्षिक लेखा परीक्षण अधिकृत लेखापालाकडून केलेले असावे. पुढील हप्त्याच्या वितरणासाठीचा प्रस्ताव सादर करताना त्याआधीच्या आर्थिक वर्षाचा लेखा परीक्षण अहवाल सादर करावा लागेल. त्यावर अध्यक्ष, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, अध्यक्ष / जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता मंडळ / जिल्हाधिकारी किंवा जिल्हा परिषदचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, यापैकी संबंधित व्यक्तीची प्रति स्वाक्षरी असली

पाहिजे. जर एकाच वर्षात दोन हप्त्यांसाठी मागणी केली असेल, तर ज्या कालावधीपर्यंतचे निधी वापर प्रमाणपत्र सादर केले असेल तिथपर्यंतच्या आर्थिक वर्षाचे हिशोब सादर केले पाहिजेत. लेखापालाने दिलेल्या लेखा अहवालामधे परिशिष्ट ३ आणि ४ मधे दिलेल्या बांबींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. त्यासाठीचे प्रप्रत्र परिशिष्ट ५ ते ९ मध्ये दिलेले आहे.

५. मान्यता नसलेल्या बाबींची खरेदी न केल्याचे प्रमाणपत्र - संपूर्ण स्वच्छता अभियानांर्तगत मान्य असलेल्या आणि मान्य नसलेल्या बांबींची यादी संबंधित विभागाच्या No. W-110113/4/2000-crsp दि. ४ मार्च २००३ च्या पत्रानुसार स्पष्ट करण्यात आली आहे. (पहा परिशिष्ट ११) या यादीतील कुठल्याही बाबीचे उल्लंघन न केल्याचे प्रमाणपत्र अध्यक्ष, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, अध्यक्ष / जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता मंडळ / जिल्हाधिकारी किंवा जिल्हा परिषद मुख्य कार्यकारी अधिकारी यापैकी संबंधित व्यक्तीने प्रति स्वाक्षरी करणे आवश्यक आहे.

६. दुसऱ्या किंवा पुढील हप्त्यासाठीचा प्रस्ताव जिल्हा प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणेमार्फत राज्य शासनाच्या ग्रामीण स्वच्छता विषयाशी निगडीत संबंधित प्रशासकीय विभागान्वये पाठवावा.

७. प्रकल्पासाठी मिळालेल्या एकूण निधीच्या कमीत कमी ८० टक्के निधी (केंद्र आणि राज्य शासनाचा निधी स्वतंत्रपणे) वापरला गेला असेल आणि निधी वापर प्रमाणपत्र, AG प्रमाणपत्र, आधीच्या वर्षीचे लेखा प्रमाणपत्र इ. सादर केलेली असतील तर शेवटचा हप्ता वितरित केला जाईल.

८. इतर अटी वेळोवेळी कळविल्या जातील.

प्रकल्प निधीवर मिळालेल्या व्याजाचा वापर

२०. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा प्रकल्प निधी (केंद्र, राज्य आणि लाभार्थी / पंचायत) स्वतंत्र बॅंक खात्यात जमा करावा. त्यावर मिळणारे व्याज या अभियानाच्या साधनांचा एक भाग गणला जाईल. या व्याजाचा वापर जिल्हा प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणा माहिती, शिक्षण आणि संवादाच्या जास्तीच्या कामांसाठी करू शकेल. पण कार्यक्रमात सांगितलेल्या आर्थिक मर्यादेत तो खर्च असला पाहिजे. तसेच बांधकामासारख्या कामांसाठीही या व्याजाचा वापर करता येईल, पण मार्गदर्शक सूचनांचे पालन करून प्रत्येक जिल्ह्याला दिलेल्या मर्यादेतच हाही खर्च करावयाचा आहे. जिल्हा प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणेला पुढील हप्त्याच्या मागणी बरोबर मिळालेल्या निधीच्या वापराचे जे प्रमाणपत्र सादर करायचे आहे, त्यात या व्याजाच्या वापराचाही समावेश असला पाहिजे.

देखभाल दुरूस्ती

२१. स्वच्छतागृहांच्या योग्य वापरासाठी आणि देखभाल दुरूस्तीसाठी गावांमधे आणि कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीला प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. घरांसाठी दिलेल्या वैयक्तिक शौचालयाच्या देखभाल दुरूस्तीचा खर्च त्या त्या कुटुंबाने करावयाचा आहे. सार्वजनिक स्वच्छतागृहांच्या देखभाल दुरूस्तीचा खर्च पंचायत / स्वयंसेवी संस्था / धर्मादायी विश्वस्त संस्था / बचत गट करु शकतात. हा खर्च वसूल करण्यासाठी स्वच्छतागृह चालवणाऱ्या आणि त्याची देखभाल करणाऱ्या संस्थांनी त्याचा वापर करणाऱ्या लाभार्थींकडून योग्य मूल्य घ्यावे. शाळा आणि आंगणवाडीतील स्वच्छतागृहांच्या देखभाल दुरूस्तीसाठी संबंधित विभागांनी निधी पुरवायचा आहे.

परीक्षण

२२. कार्यक्रमाची परिणामकारक अंमलबजावणी होण्यासाठी राज्य आणि जिल्हा स्तरावरील अधिकाऱ्यांकडून नियमित पाहणी दौऱ्यातून परीक्षण होणे आवश्यक आहे. नियमांप्रमाणे बांधकाम झाले आहे का, गावातील लोकांचा त्यात सहभाग आहे का, स्वच्छतागृहांमुळे पाण्याचे स्त्रोत दूषित होत नाहीत ना तसेच लाभार्थींची निवड योग्य पद्धतीने झाली आहे का आणि ते स्वच्छतागृहांचा वापर योग्य पद्धतीने करतात का या गोष्टी अधिकाऱ्यांकडून तपासल्या जातील. या परीक्षणातून स्वच्छतागृहाचा वापर इतर गोष्टींसाठी केला जात नाही ना हेही तपासले जाईल. याव्यतिरिक्त संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची माहिती ग्राम पंचायतीने भित्तिचित्र इ. माध्यमांतून पारदर्शी पद्धतीने लोकांसमोर मांडली आहेत का याचीही तपासणी केली जाईल. प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी जिल्हा स्तरावर वेगवेगळ्या तालुक्यातील प्रकल्प अंमलबजावणीचा नियमितपणे आढावा घेऊ शकेल अशा तज्ज्ञांचा एक गट तयार करावा. तीन महिन्यातून कमीत कमी एकदा हा आढावा घेतला जावा. याचप्रकारे राज्य शासनाने प्रत्येक जिल्ह्याचा तीन महिन्यातून एकदा आढावा घ्यावा. याशिवाय प्रकल्प अंमलबजावणीचे गुणवत्ता मूल्यमापन करण्यासाठी केंद्र शासन राज्यांचा आढावा घेईल.

प्रकल्पातील सुधारणा

२३. हा कार्यक्रम राबविताना प्राथमिक सर्वेक्षणानुसार वेगवेगळ्या प्रकारच्या बांधकामासाठी काही बदल करावे लागतील. त्यामुळे प्रकल्पामधे त्याप्रमाणे सुधारणा करणे आवश्यक ठरेल. योग्य ती तपासणी केल्यानंतर आणि पेयजल आपूर्ति विभागाकडून त्याप्रमाणे पुनर्रचना झाल्यानंतरच सुधारणांना परवानगी देण्यात येईल. ही बाब योग्य त्या तपासणीसाठी राष्ट्रीय योजना मान्यता समिती पुढे मांडण्यात येईल.

अहवाल

२४. प्रकल्प प्रमुखांनी आणि राज्य शासन / केंद्रशासित प्रदेशांनी भारत सरकारला पुढील अहवाल सादर करावयाचे आहेत.

- चालू महिन्याचा मासिक प्रगती अहवाल पुढील महिन्याच्या २० तारखेला सादर करावयाचा आहे. (पहा परिशिष्ट १)
- चालू वर्षातल्या प्रगतीचा एकत्रिक वार्षिक अहवाल पुढील वर्षाच्या ३० एप्रिल पर्यंत सादर करावयाचा आहे. (पहा परिशिष्ट २)

● वित्तीय वर्षाच्या सहामहीत एकदा पाणी न लागणाऱ्या शौचालयांचा पाणी लागणाऱ्या शौचालयात बदल केल्याचे कळविले पाहिजे.

मूल्यमापन

२५. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाच्या अंमलबजावणीबाबत राज्य शासन / केंद्रशासित प्रदेश यांनी काही कालावधीनंतर वेळोवेळी मूल्यांकन करावे. मान्यवर संस्थाकडून हे मूल्यांकन करून घेता येईल. राज्य शासन / केंद्रशासित प्रदेश यांनी केलेल्या ह्या मूल्यांकनाच्या अहवालाच्या प्रती केंद्र शासनास सादर कराव्यात. राज्य शासन / केंद्रशासित प्रदेश यांनी केलेल्या मूल्यांकनाच्या तसेच त्यानंतर केंद्र शासनाने केलेल्या मूल्यांकनाच्या आधारे योग्य त्या दुरूस्त्यांची कार्यवाही प्रकल्पात करावी. मूल्यमापनासाठीचा खर्च या अभियानांर्गत असलेल्या मानव संसाधन विकास निधीतून घेतला जावा.

२६. एका राज्यातील संपूर्ण स्वच्छता अभियानातील प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीच्या प्रगतीचा आढावा केंद्र शासनाकडून वर्षातून दोनदा घेतला जाईल. वेगवेगळ्या विषयातील तज्ज्ञ / अधिकारी हे काम करतील. समितील तज्ज्ञांची संख्या २ पेक्षा कमी नसावी.

निर्मल ग्राम पुरस्कार

२७. या अभियानाची अंमलबजावणी अधिक कार्यक्षमपणे होण्यासाठी केंद्र सरकारने 'निर्मल ग्राम पुरस्कार' ही योजना केली आहे. संपूर्णपणे स्वच्छ झालेले आणि उघड्यावरील संडासांपासून मुक्त झालेल्या ग्राम पंचायतीकरिता, तालुक्याकरिता आणि जिल्ह्याकरिता हा पुरस्कार आहे. निर्मल ग्राम पुरस्कारात पुढील बाबींचा अंतर्भाव होईल. -

अ) पात्रता -

१. ग्राम पंचायत, तालुका, जिल्हा याद्वारे १०० टक्के स्वच्छता अभियानाची यशस्विता
   - १०० टक्के घरांसाठी शौचालय सुविधा,
   - १०० टक्के शाळांमध्ये शालेय स्वच्छतागृह
   - उघड्यावरील संडास, पाणी न लागणारी स्वच्छतागृहे आणि डोक्यावरुन मैला वाहून नेणे इ. पद्धतींचे निर्मूलन,
   - पर्यावरणातील स्वच्छतेची देखभाल

२. विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात वरील प्रकारच्या स्वच्छतेचे यशस्वारित्या पालन होण्यासाठी प्रेरणादायी ठरलेल्या व्यक्ती आणि संस्था

ब) प्रोत्साहनपर निधी

प्रोत्साहनपर निधीची रक्कम लोकसंख्येवर आधारित आहे आणि त्याचे निकष पुढील प्रमाणे □

क्र.	तपशील	ग्राम पंचायत		तालुका		जिल्हा	
१	**लोकसंख्या निकष**	**५००० पर्यंत**	**५००१ आणि जास्त**	**५०००० पर्यंत**	**५०००१ आणि जास्त**	**१० लाखा पर्यंत**	**१० लाखापेक्षा जास्त**
२	रोख प्रोत्साहनपर निधी (रु. लाख)	२.०	४.०	१०.०	२०.०	३०.०	५०.०
३	व्यक्तींसाठी प्रोत्साहनपर निधी (रु. लाख)	०.१०		०.२०		०.३०	
४	पंचायत राज संस्थेव्यतिरिक्त इतर संस्थासाठी प्रोत्साहनपर निधी (रु. लाख)	०.२०		०.३५		०.५०	

पंचायत राज संस्था आणि व्यक्ती / इतर संस्था यांसाठी लागणारे निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठीचे प्रपत्र अनुक्रमे परिशिष्ठ १२ अ आणि १२ ब मध्ये दिले आहे.

क) निवडीची प्रक्रिया

१०० टक्के हागणदारीमुक्त झालेल्या आणि वैयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता इ. यशस्वीरित्या प्राप्त केलेल्या तालुक्यांची आणि जिल्ह्यांची निवड करण्याची प्रक्रिया खालील तत्त्वांवर आधारित असेल.

- १०० % हागणदारी मुक्त झालेल्या ग्रामपंचायत, तालुका व जिल्हयांची निवड राज्य शासन २ (अ) मध्ये सांगितल्याप्रमाणे करेल. निवड झाल्यावर राज्य शासनाकडून केंद्र शासनास त्याचा अहवाल पाठविला जाईल.
- १०० % हागणदारी मुक्त झालेल्या ग्राम पंचायत, तालुका, जिल्हा यांच्या मूल्यमापना साठी केंद्र सरकार स्वतंत्रपणे विविध विषयातील तज्ज्ञांची नेमणूक करेल.
- ग्राम पंचायत, तालुका, जिल्हा, व्यक्ती आणि संस्थांची वार्षिक निवड करण्यासाठीचे निकष, पेयजल आपूर्ति विभागाने निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी तयार केलेल्या राष्ट्रीय समितीकडून निश्चित केले जातील.

ड) प्रोत्साहनपर निधी कसा वापरता येईल?

पंचायत राज संस्थेसाठीचा प्रोत्साहनपर निधी त्या त्या भागातील स्वच्छतागृहांच्या सुविधा सुधारण्यासाठी आणि देखभाल दुरुस्तीसाठी वापरता येईल. या निधीचा वापर करताना दर्जेदार पद्धतीने घन आणि द्रव कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे, गटाराच्या सुविधा निर्माण करणे आणि पंचायत राज संस्था क्षेत्रातील देखभाल दुरुस्तीची कामे करणे यावर भर देण्यात यावा.

संशोधन

२८. ग्रामीण भागातील मानवी मलमूत्र आणि इतर कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी वापराच्या तंत्रांचा अभ्यास करण्यासाठी आरोग्य, स्वच्छतेच्या चांगल्या सवयी, पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता या क्षेत्राच्या संशोधनामधे कार्यरत असलेल्या आणि ज्यांच्या कामाचा पूर्वीचा अनुभव चांगला आहे अशा राष्ट्रीय/राज्य स्तरीय संस्था, संशोधन संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था यांना सदर अभियानाच्या संशोधनाच्या कामात सहभागी करुन घेणे आवश्यक आहे. कचऱ्याच्या विस्थापनासाठी जास्तीत जास्त दिवस टिकेल असे त्या त्या क्षेत्रातील भौगोलिक प्रादेशिक गरजा पूर्ण करणारे आणि लोकांना परवडणारे व कमी खर्चाचे तंत्रज्ञान हे या संशोधनाचे लक्ष्य असेल. हे अभ्यास गट केंद्र शासनाकडून निश्चित केले जातील. कार्यक्रमाची उपयुक्तता वाढण्यासाठी राज्य शासनालाही अभ्यास गट तयार करता येतील. त्यासाठीचा निधी मानव संसाधन विकास कामासाठीच्या निधीतून खर्च करता येईल. जर संशोधन कामासाठी निधी अपुरा पडत असेल तर त्यासाठी लागणारे जास्तीचे सहाय केंद्र शासनाकडून मिळेल.

वार्षिक लेखा अहवाल

२९. जिल्हा प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणेने वार्षिक हिशेब अधिकृत लेखापालाकडून तपासून घेऊन राज्य आणि केंद्र शासनाला सादर करावयाचे आहे. दुसऱ्या हप्त्यासाठीची मागणी करताना जिल्हा प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणेने वार्षिक लेखा अहवाल सादर केला असला पाहिजे.

प्रकल्प पूर्तता

३०. संपूर्ण जिल्ह्यामधे प्रकल्प राबवून पूर्ण झाल्यानंतर जिल्हा प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणेने राज्य शासनामार्फत लेखा अहवाल आणि निधी वापर प्रमाणपत्र केंद्र शासनाच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या पेयजल आपूर्ति विभागाला सादर करायचे आहे. त्याचा स्वीकार केल्याचे अथवा प्रकल्प पूर्ततेचा अहवाल केंद्र शासनाकडून जिल्हा प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणा आणि राज्य शासनाला देण्यात येईल. कोणत्याही परिस्थितीत संपूर्ण स्वच्छता अभियान प्रकल्प कालावधी केंद्र शासनाकडून मिळालेल्या प्रकल्पाच्या मान्यतेच्या किंवा निधी वितरणाच्या तारखेपासून चार वर्षापेक्षा जास्त असू नये. प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर केंद्र शासनाकडून त्याचे मूल्यमापन करण्यात येईल. मूल्यमापनाच्या कामासाठी राज्य शासन पुढाकार घेऊ शकते आणि त्यासाठी राज्य शासन केंद्र शासनाकडून मदत घेऊ शकते.

परिशष्ट - १

केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता अभियान (संपूर्ण स्वच्छता अभियान)

मासिक प्रगती अहवाल - माहे करिता

जिल्हा राज्य

अ) भौतिक प्रगती अहवाल

	वैयक्तिक शौचालय				**सार्वजनिक स्वच्छतागृह**		**शालेय स्वच्छतागृह**		**बालवाडीसाठी स्वच्छतागृह**		**ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुग्री दुकाने / निर्माण केंद्र**	
	मान्यता मिळालेले		**पूर्ण झालेले**		**मान्यता मिळालेले**	**पूर्ण झालेले**	**मान्यता मिळालेले**	**पूर्ण झालेले**	**मान्यता मिळालेले**	**पूर्ण झालेले**	**मान्यता मिळालेले**	**पूर्ण झालेले**
	दारिद्र्य रेषवरील	दारिद्र्य रेषेखालील	दारिद्र्य रेषवरील	दारिद्र्य रेषेखालील								
एकूण												

ब) मागास जाती आणि मागास जमातींसाठीचा भौतिक आणि आर्थिक प्रगती अहवाल

वैयक्तिक शौचालय							
बांधण्यात आलेले				**खर्च (रु. लाखात)**			
मागास जाती	मागास जमाती	इतर	एकूण	मागास जाती	मागास जमाती	इतर	एकूण

क) आर्थिक प्रगती अहवाल

खर्च (रु. लाखात)											
वैयक्तिक शौचालय			सार्वजनिक स्वच्छतागृह			शालेय स्वच्छतागृह			बालवाडीसाठी स्वच्छतागृह		
केंद्र	राज्य	लाभार्थी	केंद्र	राज्य	पंचायत	केंद्र	राज्य	शिक्षक पालक संधटना	केंद्र	राज्य	पंचायत

खर्च (रु. लाखात)							
सुरवातीची कामे	प्रशासकीय खर्च		माहिती, शिक्षण व संवाद		एकूण		
केंद्र	केंद्र	राज्य	केंद्र	राज्य	केंद्र	राज्य	लाभार्थी

ड) जमा निधी

	केंद्र	राज्य	पंचायत	लाभार्थी	एकूण
एकूण					

जिल्हा प्रकल्प अधिकारी हे तालुका निहाय आणि राज्य प्रकल्प अधिकारी हे जिल्हा निहाय माहिती पुरवतील

कार्यालयीन शिक्का

परिशिष्ट - २

केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता अभियान
संपूर्ण स्वच्छता अभियान
वार्षिक प्रगती अहवाल

वर्ष २० ☐☐ ते वर्ष २० ☐☐

राज्य / केंद्रशासित प्रदेश ---------------

अ) भौतिक कार्यक्षमता

घटक	प्रकल्पाचा उद्देश	तिमाहीमधील	एकत्रित कार्यक्षमता
वैयक्तिक घरगुती शौचालये			
सार्वजनिक स्वच्छतागृहे			
शालेय स्वच्छतागृहे			
बालवाडी/ आंगणवाडीसाठी स्वच्छतागृहे			
ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुग्री दुकाने / निर्माण केंद्र			

ब) विशेष तरतूदी

घटक	प्रकल्पाचा उद्देश	तिमाहीमधील	एकत्रित कार्यक्षमता
मागास जातीसाठी वैयक्तिक घरगुती शौचालये			
मागास जमतींसाठी वैयक्तिक घरगुती शौचालये			
अपंगांसाठी वैयक्तिक घरगुती शौचालये			
शाळांमधे मुलासाठी आणि मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे			

आर्थिक कार्यक्षमता

अ) आवक

तिमाहीच्या पहिल्या दिवशीची सुरुवातीची शिल्लक रक्कम (रु. लाखात)	---------------
केंद्राकडून वितरित झालेला निधी (रु. लाखात)	---------------
राज्याकडून वितरित झालेला निधी (रु. लाखात)	---------------
लाभार्थी / पंचायतीतील लोकवर्गणी (रु. लाखात)	---------------
जमा झालेले व्याज (रु. लाखात)	---------------
एकूण उपलब्ध निधी (रु. लाखात)	---------------

ब) जावक

केंद्राकडून आलेल्या निधीचा खर्च (रु. लाखात)	---------------
राज्याकडून आलेल्या निधीचा खर्च (रु. लाखात)	---------------
लाभार्थी / पंचायतीच्या लोकवर्गणीच्या निधीचा खर्च (रु. लाखात)	---------------
तिमहीतील एकूण खर्च (रु. लाखात)	---------------
एकूण उपलब्ध निधीच्या खर्चाची टक्केवारी	---------------

कार्यलयीन शिक्का

दिनांक आणि स्वाक्षरी
नाव
हुद्दा

परिशिष्ट ३

अधिकृत लेखापालाच्या लेखा परिक्षण अहवालात पुढील बाबींची नोंद आवश्यक आहे

- प्रकल्प अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेने काढलेल्या बँक खात्याचा क्रमांक, (या प्रकल्पासाठी फक्त एकच बँक खाते काढावयाचे आहे.)
- केली असल्यास ठेव योजनांमध्ये गुंतवणूक केली असल्यास त्याचा तपशील, (प्रकल्पासाठीचा निधी फक्त बचत खात्यात ठेवता येईल.)
- बचत खात्यातून जमा झालेले व्याज आवक म्हणून घेऊन ते प्रकल्पासाठी वापरले असल्यास,
- प्रकल्प अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेच्या बँक खात्यात निधी जमा व्हायला जास्त अवधी लागला असल्यास किती दिवसांनी रक्कम जमा झाली तो कालावधी,
- रोख लेखाकर्म आणि पासबुक यातील ताळमेळीच्या नोंदी दर पंधरा दिवसांनी केल्या जातात का? या नोंदीमधे व्याजाचाही समावेश असावा. लेखा अहवालात ३१ मार्च पर्यंतच्या बँकेच्या ताळमेळ नोंदी जोडाव्यात.
- प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणेमार्फत रोख लेखाकर्माच्या नोंदी योग्य त्या प्रकारे ठेवल्या जाव्यात.
- बँकेच्या ताळमेळ नोंदीमधे बॅकेत भरलेल्या पण ३१ मार्च पर्यंत बॅकेत जमा न झालेल्या चेकच्या रकमा सुरूवातीची शिल्लक म्हणून दाखवाव्या.
- प्रत्येक गावाच्या खर्चाच्या नोंदीमधे ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समितीला दिलेल्या तसलमात रकमेची आणि ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समितीच्या शेवटच्या शिल्लक रकमेची नोंद असावी.
- ज्या गोष्टींवर खर्च करू नये अशा गोष्टीवर खर्च झाला असल्यास,
- जर निधी इतर कामांसाठी वापरला गेला असल्यास

परिशिष्ट ४

अधिकृत लेखापालाच्या लेखा परिक्षण अहवालात जोडावयाच्या गोष्टींची खात्री करण्यासाठीची यादी -

- या प्रकल्पासाठी स्वतंत्र बॅक खाते उघडले आहे का?
- ठेव निधी म्हणून काही निधी गुंतवला आहे का?
- बचत खात्यात व्याज जमा झाले आहे का आणि त्याचा वापर प्रकल्पासाठी केला आहे का?
- बॅकेकडून खात्यात पैसे जमा व्हायला वेळ लागला का? किती?
- ३१ मार्च रोजी बॅंकेकडून ताळमेळीच्या नोंदी
- रोख लेखाकर्माच्या नोंदी नीट ठेवल्या आहेत का?
- बॅंकेच्या ताळमेळ नोंदींमधे त्या आर्थिक वर्षातील दिलेल्या पण जमा न झालेल्या चेकची रक्कम सूचित केली आहे का (जमा न झालेल्या चेकची रक्कम पुढील वर्षाची सुरवातीची रक्कम म्हणून जमा करावी.)
- प्रत्येक गावाच्या खर्चाच्या नोंदीमधे ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समितीला दिलेल्या तसलमात रकमेची आणि ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समितीच्या शेवटच्या शिल्लक रकमेची नोंद केली आहे का?
- ज्या गोष्टींवर खर्च करू नये अशा गोष्टीवर खर्च झाला असल्यास त्याची नोंद आहे का?
- जर निधी इतर कामांसाठी वापरला गेला असल्यास त्याची नोंद आहे का?

परिशिष्ट - ५

नमुना - अ

जिल्हा पाणी आणि स्वच्छता मंडळ / जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती / मध्यवर्ती गट / ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती
जमा आणि खर्चाचा हिशेब १.४.---------------- पासून ३१.३ --------------------- पर्यंत

प्रकल्पाचे नाव -------------------------------------

क्र.	**जमा** **१**	**रक्कम**	**खर्च** **२**	**रक्कम**
१	सुरूवातीची शिल्लक जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता मंडळ / जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती / मध्यवर्ती गट / ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती (यापैकी योग्य असेल ते)		दिलेली तसलामात • ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती • संस्था • सेवा पुरवणारी यंत्रणा • इतर अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा	
२	अनुदानाच्या जमेची नोंदी १. केंद्र शासन २. राज्य शासन ३. इतर यंत्रणा		लेखा परिक्षणासाठी लागणारी रक्कम	
३	बँकेकडून मिळालेले व्याज जिल्हा पाणी आणि स्वच्छता मंडळ / जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती / मध्यवर्ती गट /		प्रशासकीय खर्च (प्रकल्पात मान्यता असल्यास) • वेतन आणि भत्ते • प्रवास खर्च • भाडे, दर आणि कर • स्टेशनरी आणि छपाई • प्रसार व जाहिरात • पोस्टेज • फोन • रजेचे वेतन आणि निवृत्तीवेतन • वाहनांची देखभाल दुरूस्ती • प्रशासकीय आपत्कालीन खर्च	

			इतर काही खर्च	
४	तसलामात/कर्ज/अनुदानाचा परतावा • ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती • संस्था • सेवा पुरवणारी यंत्रणा • इतर अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा		कर्मचारी वर्गाला तसलामात दिली असल्यास (प्रकल्पात मान्यता असल्यास)	
५	कर्मचारी वर्गाकडून तसलामात रकमेचा परतावा		बॅंकेला काही रक्कम दयावयाची असल्यास	
६	इतर		जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समितीच्या भांडवली मालमत्ता निर्मितीसाठीचा खर्च	
			इतर	
			शिल्लक रक्कम जिल्हा पाणी आणि स्वच्छता मंडळ / जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती / मध्यवर्ती गट	

परिशिष्ट - ६

नमुना - ब

जिल्हा पाणी आणि स्वच्छता मंडळ / जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती / मध्यवर्ती गट / ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती
जमा आणि खर्चाचा हिशेब १.४.---------------- पासून ३१.३ --------------------- पर्यंत

खर्च	**रक्कम**	**जमा**	**रक्कम**
१. प्रकल्पावरील खर्च ▪ ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती ▪ संस्था ▪ सेवा पुरविणाऱ्या यंत्रणा (वर आधारित)		१. वर्षभरात मिळालेले अनुदान १. केंद्र सरकार २. राज्य सरकार **३.** इतर यंत्रणा त्यावर्षात मिळालेले अनुदान या रकमेत जमा करणे * आधीच्या वर्षात मिळालेले अनुदान या रकमेतून वजा करणे	
२ लेखापरीक्षणाची फी		२. बँकेत खाते सुरू केल्याच्या वर्षातील जमा झालेले व्याज त्यावर्षात मिळालेले व्याज या रकमेत जमा करणे आधीच्या वर्षात मिळालेले व्याज या रकमेतून वजा करणे	
३. प्रशासकीय खर्च अ) कार्यकारी यंत्रणा • वेतन आणि भत्ते • प्रवास खर्च • भाडे, दर आणि कर • स्टेशनरी आणि छपाई • प्रसार आणि जाहिरात • पोस्टेज • फोन • रजेचे वेतन आणि निवृत्तीवेतन • वाहनांची देखभाल दुरूस्ती • प्रशासकीय आपत्कालीन खर्च • इतर काही खर्च		३. प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणेकडून वापरल्या न गेलेल्या रकमेचा परतावा	

४. इतर खर्च		४. इतर जमा	
५. जमा रकमेपेक्षा जास्त खर्च ताळमेळ पत्रकात पुढे ओढला असल्यास		५. जास्तीचा खर्च ताळमेळ पत्रकात ओढला असल्यास	

* यामधे अनुदानाची मान्यता मिळालेली पण चालू वर्षात प्राप्त न झालेली रक्कम जमा करावी.

परिशिष्ट - ७
नमुना - क

रोजमेळा पत्रक दि. ३१ मार्च ------------

नाव - जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता मंडळ/ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती ----
----

भांडवल निधी आणि चालू खर्च १. एकत्रित निधी सुरूवातीची रक्कम ----------------- जमा/वजा उत्पन्न आणि खर्च प्रमाणे ताळेबंद खाते ----------------- मागील ताळेबंदाप्रमाणे शिल्ल्क २. चालू खर्च जास्तीचे खर्च इतर खर्च	चालू वर्ष	मागील वर्ष
एकूण		
अस्तित्त्वातील मालमत्ता १. स्थावर मालमत्ता वाहन फर्निचर कार्यालयीन सुविधा संगणक आणि इतर ग्रंथालय पुस्तके इतर २. चालू खर्च आणि तसलामात १. जंगम मालमत्ता २. मागील ताळेबंदाप्रमाणे शिल्लक रोख (जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता मंडळ) बॅकेतील शिल्लक (जिल्हा पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता मंडळ) वसूल होणारी आगाउ रक्कम ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समिती संस्था सेवा पुरवणारी यंत्रणा कर्मचारी अनुदानातील वसूल होऊ शकणारी पण वसूल न झालेली रक्कम *		
एकूण		

सोबत जोडलेल्या पत्रकाप्रमाणे सदर वर्षात रु. ------------------- रकमेची मालमत्ता निर्माण करण्यात आली आहे असे प्रमाणित करण्यात येते.

* यामध्ये वर्षामधे अनुदानामधे मान्यता मिळालेली पण सदर वर्षात प्राप्त न झालेली रक्कम धरण्यात येईल.

परिशिष्ट - ८
नमुना - ड

तालुक्यासाठी ग्राम पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समितीप्रमाणे दिलेल्या रकमेच्या नोंदीचा नमुना

१. प्रकल्पाचे नाव --

अनु क्र.	दिनांक	प्रकल्पाचे तपशील	धनादेश क्र.	वितरीत रक्कम	निधी वापर प्रमाणपत्राचे तपशील	
					दिनांक	रक्कम
एकूण						

परिशिष्ट - ९

नमुना - इ

ग्राम पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता समितीसाठी दिलेल्या रकमेच्या नोंदीचा नमुना

२. प्रकल्पाचे नाव --

प्रकरण ४

अनु क्र.	दिनांक	प्रकल्पाचे तपशील	धनादेश क्र.	वितरीत रक्कम
एकूण				

परिशिष्ट - १०

नमुना जी आर् एफ १९-ए
(पहा केंद्र शासन निर्णय (१) नियम १५०खाली)

निधी वापर प्रमाणपत्राचा नमुना

क्र.	पत्राचा दिनांक व क्रमांक	रक्कम

असे प्रमाणित करण्यात येती की, अनुदान म्हणून ------------------------------- मंत्रालय/विभागाकडून पत्र क्र. ------------------नुसार मान्यता मिळालेला एकूण निधी रु. ---------------------------------. गेल्या वर्षीची राहिलेली शिल्लक रु. ---------------------- हे दोन्ही मिळून एकूण निधी मान्यता असलेल्या ------------------------------------ उद्दीष्टासाठी वापरला गेला असून त्यातील रु. ------------------------- निधी न वापरला गेल्यामुळे शिल्लक आहे. वर्षाच्या शेवटी हा निधी सरकारला परत करत आहोत. (क्र.-------------------------- दिनांक ---------------------------) हा निधी -------------------------- ह्या पुढील वर्षातील अनुदानात समाविष्ट केला जाईल.

२. मी असे प्रमाणित करतो की, ज्या नियमांवर आधारित अनुदान मान्य करण्यात आले होते ते नियम पूर्णपणे पाळले आहेत आणि निधीचा वापर नमूद केलेल्याच गोष्टींसाठी करण्यात आला आहे हे मी पुढील निकषांवर तपासून पाहिले आहे, या बाबतीत मी समाधानी आहे.

तपासलेल्या बाबी

१.
२.
३.
४.
५.

स्वाक्षरी -------------------
हुद्दा ----------------------
दिनांक --------------------

परिशिष्ट - ११

No. W- 11013/4/2000-CRSP
भारत सरकार
ग्रामीण विकास मंत्रालय
पेयजल आपूर्ति विभाग
आठवा मजला, पर्यावरण भवन,
C.G. O. complex, लोधी मार्ग,
नवी दिल्ली - ११०००३
४ मार्च, २००३

प्रति,

मुख्य सचिव - ग्रामीण स्वच्छता
सर्व राज्य सरकार आणि केंद्रशासित प्रदेश

विषय - संपूर्ण स्वच्छता अभियानातील निधीचा वापर

महोदय,

संपूर्ण देशातील अनेक जिल्ह्यांमधे संपूर्ण स्वच्छता अभियान कार्यान्वित झाले आहे. ग्रामीण विकास मंत्रालयाकडून मान्य झालेला निधी बांधकामासारख्या कामांवर आणि प्रशासकीय खर्च, सुरूवातीची कामे तसेच माहिती, शिक्षण व प्रसारासाठी खर्च करावयाचा होता. आमच्या असे लक्षात आले आहे की, काही प्रकल्प अधिकारी प्रशासकीय खर्चासाठीचा निधी वाहन खरेदी, कार्यालयीन सुविधा खरेदी इ. साठी खर्च करत आहेत आणि त्याला या अभियानामध्ये मान्यता नाही.

२. या संदर्भात, लक्ष द्यावे. पुढील बाबींवरील खर्च प्रशासकीय खर्चात करता येणार नाहीत.
   १. वाहन खरेदी
   २. जमीन आणि इमारत खरेदी
   ३. कार्यालय इमारतीचे आणि विश्रामगृहाचे बांधकाम (यामधे सं.स्व.अ. अंतर्गत बांधलेल्या स्वच्छतागृहांचा समावेश होत नाही)
   ४. कार्यालयीन सुविधांची खरेदी
   ५. कुठल्याही राजकीय पक्ष किंवा धार्मिक संस्थेसाठी खर्च
   ६. भेटवस्तू आणि दान
   ७. भ्रमणध्वनी (Mobile Phone) खरेदी
   ८. प्रशासकीय खर्चासाठी राज्य स्तरीय संस्थेला निधी हस्तांतरीत करणे

३. **सुरूवातीची कामे** - सं. स्व. अ. अंतर्गत सुरूवातीच्या कामांसाठी पुरेसा निधी वितरित केला आहे. त्यामधे प्रामुख्याने प्राथमिक सर्वेक्षण आणि प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा करण्यासाठी निधी दिलेला आहे. असे लक्षात आले आहे की, अनेक प्रकल्पांमधे प्राथमिक सर्वेक्षण करण्यात

आलेला नाही. त्यामुळे सर्व प्रकल्पांनी ३१ मार्च, २००३ पर्यंत प्राथमिक सर्वेक्षण आणि प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मंत्रालयाकडे सादर करावा. अन्यथा पुढील हप्त्या वितरित करताना तेवढी रक्कम वजा करून हप्ता दिला जाईल.

४. माहिती, शिक्षण आणि प्रसार

माहिती, शिक्षण आणि प्रसार कामांमधे स्वच्छतागृह सुविधांविषयी ग्रामस्थांमधे जागृती निर्माण करणे, मुलांना आरोग्यपूर्ण सवयींचे शिक्षण देणे व शिक्षकांना त्यासाठी प्रशिक्षण देणे इ. कामे आहेत. माहिती, शिक्षण आणि प्रसारासाठीचा निधी लोकांचा स्वच्छतागृह वापराबाबतची मानसिकता तयार करणे आणि घरगुती शौचालयांसाठी मागणी तयार करणे यासाठी वापरायचा आहे.

५. याव्यतिरिक्त पुढील गोष्टीसाठी काम करणे अपेक्षित आहे.

१. पाणी पुरवठा कार्यक्रम आणि संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा समन्वय करणे आणि पाण्याची सोय असल्याशिवाय शौचालय न बांधणे.
२. सर्व शासकीय शाळांमधे स्वच्छतागृह बांधली पाहिजेत. मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह बांधावेत.
३. या अभियानात समाविष्ट असणाऱ्या सर्व जिल्ह्यात आरोग्य शिक्षण आणि शिक्षकांचे प्रशिक्षण ही कामे हाती घेतली पाहिजेत.
४. माहिती, शिक्षण आणि प्रसार कामांमधून दारिद्र्यरेषेवरील कुटुंबांनी वैयक्तिक शौचालय बांधण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करणे.

आपला
(डॉ. रमेशचंद्र पंडया)
सह सचिव, भारत सरकार
दूरध्वनी : २४३६१०४३
फॅक्स : २४३६४११३

प्रत
१. खाजगी सचिव - स्वच्छता विभाग (ग्रामीण विकास) मंत्रालय / खाजगी सचिव - स्वच्छता विभाग (ग्रामीण विकास नियोजन) मंत्रालय
२. स्वीय खाजगी सचिव - सचिव (पाणी पुरवठा विभाग) / स्वीय खाजगी सचिव - अतिरिक्त सचिव आणि

(डॉ. रमेशचंद्र पंडया)
सह सचिव, भारत सरकार

परिशिष्ट - १२ अ

निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी भरावयाच्या अर्जाचा नमुना (पंचायत राज संस्थासाठी)

१. अर्ज करणाऱ्या पंचायत राज संस्थेचे नाव --

२. पंचायत राज संस्थेचा प्रकार (ग्राम पंचायत, तालुका, जिल्हा) -----------------------------

३. अर्ज करणाऱ्या पंचायत राज संस्थेची लोकसंख्या --

४. पत्रव्यवहारासाठीचा पूर्ण पत्ता

----

५. प्राथमिक सर्वेक्षणाच्यावेळचे कुटुंबांचे तपशील

५.१ ग्राम पंचायत, तालुका, जिल्हा यामधे केलेल्या प्राथमिक सर्वेक्षणाचा दिनांक व कालावधी ---

५.२ प्राथमिक सर्वेक्षणाच्या वेळीची स्थिती

कुटुंब संख्या	**लोकसंख्या**	**दारिद्रय रेषेखालील कुटुंबे**		**दारिद्रय रेषेवरील कुटुंबे**	
		शौचालय असणारी	**शौचालय नसणारी**	**शौचालय असणारी**	**शौचालय नसणारी**

५.३ संपूर्ण स्वच्छता मिळविण्यात यशस्वी झाल्याचा दिनांक

५.४ संपूर्ण स्वच्छतेची सध्याची स्थिती

कुटुंब संख्या	**लोकसंख्या**	**दारिद्रय रेषेखालील कुटुंब**		**दारिद्रय रेषेवरील कुटुंब**	
		शौचालय असणारी	**शौचालय नसणारी**	**शौचालय असणारी**	**शौचालय नसणारी**

५.५ शालेय स्वच्छतेची सध्याची स्थिती

शाळेचा प्रकार	एकूण संख्या	शौचालय आणि मुतारी	फक्त शौचालय व फक्त मुतारी	मुलामुलींची शाळा असल्यास मुलांसाठी व मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृह आहे का (हो / नाही)
आंगणवाडी				
प्राथमिक शाळा				
उच्च प्राथमिक शाळा				
माध्यमिक शाळा				
उच्च माध्यमिक शाळा				

६. पात्रता अटी पूर्ण होतात का?

६.१ पंचायत राज संस्थेचा परिसर उघड्यावरील संडास, पाणी न लागणारी शौचालये, आणि डोक्यावरुन मैला वाहून नेण्याच्या पद्धतीपासून मुक्त आहे का ? हो / नाही

६.२ पंचायत राज संस्थेतील सर्व कुटुंबांना शौचालय आहे का ? हो / नाही

६.३ पंचायत राज संस्थेचा परिसरातील सर्व शाळा आणि आंगणवाड्यांमधे स्वच्छतागृह आहेत का ? हो / नाही

६.४ पंचायत राज संस्थेचा परिसरातील पर्यावरण स्वच्छ आहे का? हो / नाही

प्रमाणपत्र

असे प्रमाणित करण्यात येते की, पंचायत राज संस्थेचा परिसरातील सर्व शाळांमधे शौचालये व मुताऱ्या आहेत आणि त्याचा वापर शाळेतील मुले करतात. मुलामुलींच्या एकत्र शाळेत मुलांसाठी व मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे आहेत. सर्व स्वच्छतागृहांची देखभाल नियमितपणे आणि योग्यप्रकारे केली जाते. आरोग्य आणि स्वच्छतेबाबत सर्व पैलूंचे मुलांना शिक्षण दिले जाते.

असे प्रमाणित करण्यात येते की, पंचायत राज संस्थेचा परिसरातील सर्व कुटुंबांकडे शौचालय असून त्याचा वापर केला जातो.

तसेच असेही प्रमाणित करण्यात येते की, पंचायत राज संस्थेचा परिसर उघड्यावरील संडास, पाणी न लागणारी शौचालये, आणि डोक्यावरुन मैला वाहून नेण्याच्या पद्धतीपासून मुक्त आहे.

वरील बाबींचा विचार करून आम्ही अशी विनंती करतो की, आमच्या पंचायत राज संस्थेचा निर्मल ग्राम पुरस्कार देऊन सन्मान करण्यात यावा. बक्षिस म्हणून मिळालेल्या या रकमेचा वापर पंचायत राज संस्थेतील इतर स्वच्छताविषयक बाबींमधील सुविधा सुधारण्यासाठी करण्यात येईल.

सदस्य सचिव, पंचायत राज संस्था
(नाव आणि स्वाक्षरी)
दिनांक

अध्यक्ष, पंचायत राज संस्था
(नाव आणि स्वाक्षरी)

प्रति स्वाक्षरी *

कार्यकारी अधिकारी, तालुका पंचायत
(शिक्क्यासहित नाव आणि स्वाक्षरी)

प्रति स्वाक्षरी **

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा पंचायत

***** अर्ज ग्राम पंचायतीसाठी असल्यास
****** अर्ज तालुका पंचायतीसाठी असल्यास

कार्यालयीन कामासाठी

प्रकार

☐ ☐ ☐
जिल्हा पंचायत तालुका पंचायत ग्राम पंचायत

लोकसंख्या

५००० पर्यंत	५००१ आणि जास्त	५०,००० पर्यंत	५०,००१ आणि जास्त	१० लाखापर्यंत	१० लाखांपेक्षा जास्त
☐	☐	☐	☐	☐	☐

निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी सादर करण्याच्या बाबींची यादी (पंचायत राज संस्थेसाठी)

राज्य सरकारने भरण्यासाठी

अर्ज करणाऱ्या पंचायत राज संस्थेचे नाव --

जिल्हा पंचायत / तालुका पंचायत / ग्राम पंचायत पैकी कोणती?-----------------------------------

तालुका

जिल्हा

राज्य

पंचायत राज संस्थेची लोकसंख्या ---

१) पंचायत राज संस्थेतील सर्व कुटुंबांना शौचालय आहे का ? हो / नाही

२) पंचायत राज संस्थेचा परिसर उघड्यावरील संडास, पाणी न लागणारी शौचालये, आणि डोक्यावरुन मैला वाहून नेण्याच्या पद्धतीपासून मुक्त आहे का ? हो / नाही

३) पंचायत राज संस्थेचा परिसरातील सर्व शाळा आणि आंगणवाड्यांमधे स्वच्छतागृह आहेत का हो / नाही

४) शाळेत मुलांसाठी व मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे आहेत का? हो / नाही

५) स्वच्छता कार्यक्रमाला सुरूवात केल्याची तारीख --------------------

६) संपूर्ण स्वच्छता मिळविल्याची तारीख ---------------------------

७) जिल्हा परिषदेने पुरस्कारासाठी शिफारस केली आहे का? हो / नाही

८) राज्य शासनाने पुरस्कारासाठी शिफारस केली आहे का? हो / नाही

स्वाक्षरी

सचिव, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट - १२ ब

निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी अर्जाचा नमुना (व्यक्तिगत आणि संस्थासाठी)

१) अर्जदाराचे नाव --

२) अर्जदाराचा प्रकार (व्यक्ती / संस्था) --

३) पत्रव्यवहाराचा संपूर्ण पत्ता --

----

४) स्वच्छता कार्यक्रमातील अर्जदाराचे कामाचे क्षेत्र (पंचायत राज संस्था पातळीवरील)

(जिल्हा पंचायत / तालुका पंचायत / ग्राम पंचायत यापैकी) ----------------------------

----

५) अर्जदाराच्या कामाच्या स्वरूपाची थोडक्यात माहिती

----

६) अर्जदाराने कशासाठी काम केले आहे (योग्य त्या ठिकाणी खूण करा)

- कार्यक्रम व्यवस्थापन — होय — नाही
- माहिती, शिक्षण आणि प्रसार — होय — नाही
- ग्रामीण स्वच्छता साधन दुकाने — होय — नाही
- निर्माण केंद्र (Production Centres) — होय — नाही
- प्रशिक्षण — होय — नाही
- शालेय स्तरावील आरोग्य आणि स्वच्छताविषयक शिक्षण — होय — नाही
- संप्रेरक म्हणून — होय — नाही

७) अर्जदाराचे प्रयत्न संख्यात्मक पद्धतीने थोडक्यात मांडा

प्रमाणपत्र

मी असे प्रमाणित करतो की, मी दिलेली सर्व माहिती खरी असून त्यामधे चुकीची आणि विपर्यस्त माहिती दिलेली नाही. जर कुठल्याही वेळी मी दिलेली माहिती चुकीची किंवा खोटी आहे असे सिद्ध झाले तर माझा निर्मल ग्राम पुरस्कारावर कोणताही हक्क नसेल.

निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी माझा विचार व्हावा अशी विनंती मी केंद्र शासनास करतो.

आपला स्नेहांकित,

अर्जदाराची स्वाक्षरी
नाव ----------------------
हुद्दा ----------------------
दिनांक ----------------------
अध्यक्ष, ग्राम पंचायत यांजकडून शिफारस करण्यात येते.
(नाव आणि स्वाक्षरी)
दिनांक

शिफारस करण्यात येत आहे. प्रति स्वाक्षरी *

कार्यकारी अधिकारी, तालुका पंचायत -
(शिक्क्यासहित नाव आणि स्वाक्षरी)

शिफारस करण्यात येत आहे. प्रति स्वाक्षरी **

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा पंचायत

---

* अर्ज ग्राम पंचायतीसाठी असल्यास
** अर्ज तालुका पंचायतीसाठी असल्यास

कार्यालयीन कामासाठी

प्रकार

☐ ☐ ☐

जिल्हा पंचायत तालुका पंचायत ग्राम पंचायत

लोकसंख्या

५००० पर्यंत ५००१ आणि जास्त ५०००० पर्यंत ५०००१ आणि जास्त १० लाखापर्यंत १० लाखापेक्षा जास्त

☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी अर्जासोबत पाठविण्याच्या बाबींची यादी (व्यक्तिगत आणि संस्थासाठी)

राज्य सरकारने भरण्यासाठी

१) अर्ज करणाऱ्या पंचायत राज संस्थेचे नाव --

अर्जदाराचा प्रकार (व्यक्ती / संस्था)

२) अर्जदाराचे नाव --

३) पत्रव्यवहाराचा संपूर्ण पत्ता ---

४) अर्जदाराचे स्वच्छता कार्यक्रमातील कामाचे क्षेत्र (पंचायत राज संस्था पातळीवरील)

(जिल्हा / तालुका / ग्राम पंचायत यापैकी) --

५) पंचायत राज संस्थेचे नाव --

जिल्हा ------------------------ तालुका ----------------------- राज्य ------------------

लोकसंख्या ---------------------

६) वर नमूद केलेली पं. रा. सं. निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी पात्र आहे का ? हो / नाही

७) राज्य सरकारने सदर पं. रा. सं. ची निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी शिफारस केली आहे का? हो / नाही

८) संपूर्ण स्वच्छता कार्यक्रमात अर्जदाराने कुठल्याप्रकारचे / कितपत काम केले आहे (योग्य तेथे खूण करावी.)

जिल्हा / तालुका / ग्राम पंचायत -------------------------

कार्यक्रम व्यवस्थापन	होय	नाही
माहिती, शिक्षण आणि प्रसार	होय	नाही
ग्रामीण स्वच्छता साधनसामुग्री दुकाने (RSM)	होय	नाही
निर्माण केंद्र (Production Centres)	होय	नाही
प्रशिक्षण	होय	नाही
शालेय स्तरावील आरोग्य आणि स्वच्छताविषयक शिक्षण	होय	नाही
संप्रेरक म्हणून	होय	नाही

९) अर्जदाराचे प्रयत्न संख्यात्मक पद्धतीने थोडक्यात मांडा. (गरज असल्यास स्वतंत्र कागद जोडावा)

१) --
२) --
३) --
४) --
५) --

१०) राज्य शासनाने निर्मल ग्राम पुरस्कारासाठी अर्जदाराची शिफारस केली आहे का? हो / नाही

सचिव, महाराष्ट्र शासन
(शिक्क्यासहित नाव आणि स्वाक्षरी)